Институт истории АН РТ
Центр истории и теории
национального образования

Программа по истории татарского народа и Татарстана

Казань – 2003

УДК
ББК

Рекомендована Ученым Советом Института истории АН РТ, пр. № 5 от 21.06.2001г.

Составители:

Султанов Ф.М. – руководитель, зам.директора Института истории АН РТ, и.о. руководителя Центра истории и теории национального образования, д.филос.н.;

Тухватуллин А.Х. – научный сотрудник отдела новой и новейшей истории, к.и.н.;

Гибатдинов М.М. – научный сотрудник Центра истории и теории национального образования.

Программа по истории татарского народа и Татарстана. Казань: Изд-во Института истории АН РТ. – 2003. – 52 с.

Разработанная в Центре истории и теории национального образования Института истории АН РТ программа содержит материал соответствующий Обязательному минимуму содержания образования по Истории Татарстана, и предназначена для углубленного изучения курса. Программа охватывает I и II концентры полной средней школы. Программа учитывает последние достижения и открытия исторической науки, отражает современные взгляды и уровень исследованности ключевых проблем курса и соответствует принципу строгой научности.

© Институт истории АН РТ

Пояснительная записка

На сегодняшний день отсутствует единая программа по курсу «История татарского народа и Татарстана» Нет единства в основных принципах его изучения. Сложившееся в период перехода к двухуровневой (концентрической системе) положение с преподаванием предмета требует изменения. Некоторые периоды курса учащиеся не успевают изучить, другие прослушивают по несколько раз. Изменения, произошедшие в распределении материала в 2000-2001 учебном году, улучшили ситуацию, но не решили всех проблем. На важнейшие периоды истории татарского народа и Татарстана отводится недостаточно времени, приходится изучать их бегло, обзорно, не уделяя им должного внимания. Подобную систему нельзя признать оптимальной.

Изучение курса «История татарского народа и Татарстана» в средней школе должно соответствовать следующим принципам:

- изучать материал по истории татарского народа и материал по истории Татарстана и Казанского края;
- учитывать межпредметные связи курсов «Всеобщая История», «История России», «История татарского народа и Татарстана»;
- изучать некоторые вопросы интегрировано с другими курсами истории;
- количество часов отводимых по программе на разные периоды истории должно соответствовать изучаемому материалу.

Исходя из этого, авторы предлагают начинать преподавание истории татарского народа и Татарстана не с 6-го а с 5-го класса (16 ч. по 1 ч. в неделю в III и IV четверти.) Увеличить часы отводимые на изучение курса в 6-8 классах с 10 до 34 часов. Изменить распределение тем в 6-7 кл. в соответствии с требованием концентра. Ввести во втором концентре наряду с курсами «История мировых цивилизаций» и «Российская

цивилизация» курс «История татарского народа и Татарстана (цивилизационный подход)».

Предлагаемая программа содержит материал соответствующий Обязательному минимуму содержания образования по Истории Татарстана, и предназначена для углубленного изучения курса.

При написании программы были изучены существующие на сегодняшний день программы по истории татарского народа и Татарстана, проанализирована складывающаяся в условиях перехода к концентру система исторического образования в РТ. Программа учитывает последние достижения и открытия исторической науки, отражает современные взгляды и уровень исследованности ключевых проблем курса и соответствует принципу строгой научности.

Программа в целом согласуется с существующими на сегодня учебными пособиями* и охватывает период с древнейших времен по XX в.

Программа написана на основе обобщения опыта преподавания авторов в школах, и апробирована в Школе-лицее № 33 при КГУ.

---

* Давлетшин Г.М., Хузин Ф.Ш., Измайлов И.Л. Рассказы по истории Татарстана. (5-6 класс). – Казань, 1994.

Фахрутдинов Р.Г. История татарского народа и Татарстана: Учебник для средних общеобразовательных школ, гимназий и лицеев. Ч. 1. – Казань: Магариф, 1995. –255 с.

Синицина К.Р. История Татарстана и татарского народа: Ч.2. (вторая половина XVI-XVIII вв.): Учебное пособие для средних общеобразовательных школ, гимназий и лицеев. – Казань: Магариф, 1995. –175 с.

Султанбеков Б.Ф. Харисова Л.А. Галямова А.Г. История Татарстана. XX век.1917-1995 гг. IV часть: Учебное пособие для общеобразовательных заведений. Казань.: Хәтер, 1998. – 416 с.

ПРОГРАММА

5 класс – 16 час.

1. Первобытнообщинный строй в Среднем Поволжье и Урале. – (4 ч.)

Вводный урок: понятия «археологическая культура», «этнос». **1ч.**

Первые археологические культуры. Первые стоянки людей в Поволжье и на Урале. **1ч.**

Неолитическая революция в регионе. Возникновение металла. Становление патриархата и его связь с развитием железной металлургии. **1ч.**

Ананьинская и пьяноборская культура. Культура и быт древних финно-угорских племен. **1ч.**

2. Древние кочевники. – (4 ч.)

Особенности хозяйства и быта кочевников. Сведения о традиционных занятиях, жилище и обычаях кочевников. **1ч.**

Материальная и духовная культура скифов и сарматов. Легенда Геродота о происхождении скифов. **1ч.**

Проблема межцивилизационных контактов оседлых культур Древнего мира с кочевниками Великой степи. Рассказ о походе Дария I на Скифию. **1ч.**

Социально-политическая структура державы Хунну (конец 3 века до н. э.). Легенда о Модэ. Связи хуннов с империей Хань. Причины кризиса Хунну в I в. до н.э. Переселение части хуннов на запад. Судьба китайских хуннов. **1ч.**

3. Гунны. – (3 ч.)

Гунны в Среднем Поволжье. Проблема Именьковской культуры. Война гуннов с аланами и готами 367-375 годы. Гунны и племена восточной Европы. **1ч.**

Великое переселение народов IV-V вв. Взаимоотношения гуннов с Римской империи. Рассказ Аммиана Марцелинна о гуннах и его критика. **1ч.**

Образование державы Аттилы. Каталуанская битва 451 года. Поход гуннов в Италию (452-453 гг.). Смерть Аттилы и распад его державы. **1ч.**

4. Древние тюрки. – (5 ч.)

Центральная Азия в V-VI вв. Легенда о Бозкурте (тотемном прародительнице тюрков). Образование Тюркского каганата (552 г.). Особенности строения Тюркского каганата. Истеми-ябгу. Приход авар на Восточную Европу. Аварский каганат и Европа. **1ч.**

Материальная и духовная культура тюрков. Тенгрианство. Орхоно-енисейские надписи. **1ч.**

Социально-политическая структура Тюркского каганата, причины его раздела на Западный и Восточный (начало VII века). Рассказ о Кюль-Тегине. **1ч.**

Проблема межцивилизационных отношений тюрок с оседлыми культурами Ср. Азии и Дальнего Востока. Первые упоминания о древнетатарских племенах («Отуз-татар», «Токуз - татар»). Гибель Восточнотюркского каганата (745 год). **1ч.**

Итоговое занятие «Древние кочевники». **1ч.**

6 класс – 34 час.

1. Раннесредневековые государства и кочевые племена в Восточной Европе. – (8 ч.)

Вводный урок **1ч.**

Протоболгары в Восточном Приазовье (IV-VII в.). Образование «Великой Болгарии»Кубрата (20-е гг. VII века). Города и культура в «Великой Болгарии». **1ч.**

Причины перехода к оседлости. Взаимоотношения булгар с хазарами. Распад Великой Болгарии. Основные направления переселения болгар. **1ч.**

Хазарский каганат (650-965 гг.). Образование каганата. Борьба хазар с арабами за гегемонию на Закавказье. Особенности военно-политической системы каганата. **1ч.**

Поворот в хозяйственной деятельности хазар. **1ч.**

Взаимоотношения с вассальными племенами (славяне, булгары и др.). Борьба с русами за речные торговые пути Восточной Европы. (сер.IX- нач.X вв.). Походы Святослава и гибель Хазарии. **1ч.**

Принятие иудаизма в Хазарии (нач.IX в.). Материальная и духовная культура Хазарии. **1ч.**

Кочевые племена VI-XI вв. Авары, венгры, печенеги и половцы. Их взаимоотношения с оседлыми племенами и государствами Восточной Европы. **1ч.**

2. Волжская Булгария (IX - нач. XIII вв.). – (7 ч.)

Причины переселения булгар на Среднее Поволжье в кон. VIII –начале IX вв. Образование ВолжскойБулгарии. Территория, население и соседи. **1ч.**

Экономика Волжской Булгарии: виды хозяйства и ремесел. Причины перехода из кочевого в земледельческое хозяйство. Торговые связи. Денежная система. **1ч.**

Общественно-политический строй Волжской Булгарии и форма государственного устройства.Система налогообложения и повинностей **1ч.**

Официальное принятие ислама (922 год) и его распространение в X-XII века. **1ч.**

Города Волжской Булгарии: Биляр, Булгар, Сувар и др.**1ч.**

Внешняя политика и дипломатические отношения Волжской Булгарии. Ввзаимоотношения с Багдадским халифатом и русскими княжествами. **1ч.**

Культура и просвещение в Булгарии: письменность и просвещение. Развитие научной мысли. Художественная литература (Кул Гали «Киссаи Йусуф»). Декоративно-прикладное искусство. Ювелирное дело. **1ч.**

3. Центральная Азия в IX-XIII веках. – (4 ч.)

Уйгурский каганат (сер.8-нач. 10 вв.). Материальная и духовная культура уйгуров (письменность и религия). Особенности городской культуры. Торговля. Причины падения Уйгурии. **1ч.**

Древние татары, их расселение и социальная структура (нач.XIIв.) **1ч.**

Чингис-хан. Его борьба за объединение кочевников Восточной степи. Образование Монголской империи (1206 г.). **1ч.**

Политическая структура Монгольской империи. Кодекс Яса. Походы монголов в Китай, Ср. Азию (Хорезм), Иран, Кавказ, Закавказье. **1ч.**

4. Золотая Орда (сер. XIII-XV вв.). – (14 ч.)

I и II кипчакские походы Субедея (1223, 1229 годы). Курултай 1235 года. Разгром Волжской Булгарии и Половецев (1236-1239 гг.). **1ч.**

Образование Золотой Орды в западной части Монгольской империи с основным местным и пришлым населением, ассимиляционные процессы. **1ч.**

Правление Бату-хана. Особенности раннего периода Золотой Орды (2 половина 13 века). Территория, население, особенности государственного устройства. **1ч.**

Выход Золотой Орды из состава Монгольской империи, деятельность Берке и Менгу-Тимура **1ч.**

Расцвет Золотой Орды при Узбеке. Официальное принятие ислама (1312 г.). **1ч.**

Взаимоотношения с вассалами.Внешняя политика Золотой Орды. **1ч.**

Армия и вооружение, их основа и дальнейшее развитие: структура и организация войск, типы и виды вооружений.**1ч.**

Духовная и материальная культура Орды. Расцвет городской культуры: основные регионы, города. Монументальная архитектура и строительное дело. **1ч.**

Торговля и ее роль в экономике. Города как центры международной транзитной торговли. **1ч.**

Социально-экономический строй Джучиева улуса; формы и виды хозяйства. **1ч.**

Расцвет мусульманской культуры. Формирование единого тюркского языка. Художественная литература (Фирдоуси, Низами, Котби, Хорезми, Сараи и др.). **1ч.**

Причины и ход «Великой замятни». Усиление роли темников. Борьба между Мамаем и Тохтамышем. **1ч.**

Войны Тамерлана с Ордой (кон. 14 в.). Усиление Московской Руси. Причины начала новой волны усобиц в Золотой Орде. **1ч.**

Личность Идегея, его попытки восстановить единство Золотой Орды. Распад и гибель Великой Татарии. **1ч.**

Урок –обобщение. **1ч.**

7 класс – 34 час.

1. Казанское ханство и другие татарские государства в XV-XVI вв. – (12 ч.)

Хан Улуг-Мухаммед и его борьба за ордынский престол. Махмутек и возникновение Казанского ханства. Территория и состав населения. **1ч.**

Экономическая жизнь: хозяйство, ремесло и торговля. Типы землевладения, «сойюргальная» форма пожалования земли. Развитие скотоводства. **1ч.**

Роль Казанского ханства в качестве экономического и политического посредника между Востоком и Западом. Военное дело и вооружение. **1ч.**

Возникновение Казани. Исторические легенды и предания. Новейшие сведения о возникновения Казани. Внешний вид города. Расцвет городской культуры (Сары-Тин, Сары-Тау, Иски-Казань, Елабуга).Архитектура. **1ч.**

Особенности социально-политического устройства. Преемственность между Золотой Ордой и Казанью. Роль мусульманского духовенства в политической жизни. Кул Шариф. Культура Казанского ханства. Письменность. Система образования. Поэты Мухамедьяр и Кул Шариф. Фольклорные и эпические предания. Роль ислама в культуре татарского народа. Суфии. **1ч.**

Политическая история: эпоха русского протектората (1487-1521 гг.). Взятие Казани Иваном III (1487). Становление московской партии в Казани. Особенности внешней и

внутренней политики в период протектората. Война 1505-1507 годов. Ханы Мухаммед Эмин, Абдул Латиф. **1ч.**

Эпоха борьбы Касимовского и Крымского домов за Казанский престол (1521-1551). Переход власти к представителям династии Гиреев. Взаимоотношения с Московским княжеством, Ногайской Ордой и Крымским ханством. **1ч.**

Ханы Сахиб Гирей, Шах-Али, Сафа Гирей, регентство Сююмбики при хане Утямыш Гирее. Особенности внутренне-политической жизни Казанского ханства. **1ч.**

Политика Ивана Грозного. Военная и дипломатическая подготовка к походу 1552 года. Осада, штурм и взятие Казани. **1ч.**

Война народов края за независимость. Провозглашение Казанского ханства со столицей в городе Чалым. Хан Али-Акрам. Карательные экспедиции русских войск во главе с Микулинским, Курбским и Шереметевым. **1ч.**

Астраханское, Сибирское, Касимовское и Крымское ханства, Ногайская орда (образование, территория, взаимоотношения с Москвой, материальная и духовная культура). Астраханские и Сибирские татары. **2ч.**

2. Казанский край в составе Российского государства (2 половина 16–17 вв.) – (10 ч.)

Организация управления покоренным краем: воеводства, Приказ Казанского дворца, Казанская епархия. Разрушение системы национальной государственности, упадок хозяйства татар. **1ч.**

Строительство новых городов и их административно-оборонительная роль (Челны, Лаишево, Заинск и др.). Переселение стрельцов и казаков в новопостроенные остроги. **1ч.**

Политика русификации края. Социальный состав населения. Служилые татары и их положение. Участие татар в войнах Московского государства и в государственной службе. **2ч.**

Присоединение Башкирии к России. Начало христианизации края. Монастыри. Деятельность архиепископов Гурия, Германа и Варсонофия. Церковное землевладение. Налоговая политика. **1ч.**

Участие татар в событиях «Смутного времени» (1604-1613): Казанский край во время Смуты, касимовцы во «дворе» Лжедмитриев I и II. Участие в Земском Соборе 1613 года. Соборное уложение 1649 года. **1ч.**

Подъем экономики края, развитие ремесел и торговли, появление слобод. Казань как центр транзитной торговли России со странами Востока. **1ч.**

Город Казань и его население. Развитие ремесла, промыслы. **1ч.**

Новый этап в колонизации Заволжья. Миграция населения. Усиление экономического гнета ясачного населения. Строительство укрепленных линий и засечных черт силами ясачного населения. Экономическое и правовое положение инородческого населения. **1ч.**

Татаро-башкирские восстания в 17 веке, их причины и характер. Восстание Степана Разина и участие в нем народов Среднего Поволжья. Ликвидация Касимовского ханства. **1ч.**

Духовная культура. Замедление процесса развития национальной культуры, изменение системы образования. **1ч.**

3. Казанская губерния в 18 веке. – (12 ч.)

Изменения в системе управления краем. Образование Казанской губернии (1708 год). Формы землевладения и земельных отношений. Дальнейшая колонизация и рост сельского хозяйства в Поволжье. **1ч.**

Крепостное хозяйство. Состояние сельскохозяйственной техники и культуры земледелия. Барщина и оброк. Подушная подать. Торговля. Начало промышленного развития в Казани. Мануфактуры. **1ч.**

Усиление экономического гнета ясачных татар. Лашманство. Указ Петра I 1713 года о ликвидации привилегий служилых татар. Новая волна христианизации. Создание и деятельность «Конторы новокрещенских дел». Деятельность Оренбургской экспедиции. Миграция татар на восточные районы края. **1ч.**

Становление основных субэтносов современных татар (казанские татары, мишаре, тептяре, кряшены). **1ч.**

Башкиро-татарские восстания в 18 веке. Причины, характер и итоги (восстания 1704-1711 годов, 1735-1740 годов, Батырши сер. 1750-х годов). Окончательное подчинение Ногайских степей. Пугачевский бунт. Сподвижники Пугачева из татар и башкир. Пугачев в Казани. **1ч.**

Изменение политики царского правительства по отношении нерусских народов. Политика Екатерины II. Губернская реформа 1775 года. Политика лавирования царизма в Казанском крае. Предоставление привилегий мурзам и мусульманскому духовенству, восстановление в правах мурз. **1ч.**

Учреждение муфтиата. Разрешение строительства мечетей. Образование татарской ратуши в Казани. Поощрение татарских купцов и торговцев. **1ч.**

Культура и просвещение. Введение в казанской гимназии преподавания татарского языка. **1ч.**

Татарские религиозные учебные заведения. **1ч.**

Татарская литература. Мавля Кулый. Народные сказания, баиты и песни. **1ч.**

Развитие материальной культуры татар. Жилище, одежда, пища и утварь. Семейный и общественный быт. Прикладное искусство. **1ч.**

Крымское ханство в 18 веке. **1ч.**

8 класс – 24 час.

1. Казанская губерния в первой половине 19 века. – (10 ч.)

На перепутье Востока и Запада. Социально-экономическое развитие. Барщинное и оброчное хозяйство. Вольнонаемный труд. Крестьянские промыслы. Развитие мануфактур и предпринимательства. **1ч.**

Рост городского населения. Ремесло. Роль Поволжья в развитии всероссийского рынка. Ярмарки. Складывание татарского торгово-промышленного капитала. Миграционные процессы в Волго-Уральском регионе. **1ч.**

Участие казанского ополчения и башкиро-мещерякских

полков в Отечественной войне 1812 года и заграничных походах 1813-1815 годов. Н.А. Дурова. **1ч.**

Национальная политика царизма в крае.Выступления крестьян. «Картофельные бунты» в Лаишевском и других уездах губернии. Выступление суконщиков Осокинской мануфактуры. **1ч.**

Создание Казанского университета (1804). Университетский устав. Первые факультеты. Зарождение научных школ. Традиции казанского студенчества. Роль университета в духовной культуре народов Волго-Уральского региона. Открытие Казанского экономического общества. **1ч.**

Издательское дело. Периодическая печать. Русский театр в Казани. Архитектура. Живопись. **1ч.**

Жизнь татарского населения в первой половине 19 века. Хозяйство, быт и образование. **1ч.**

Рост национального самосознания татар. Рождение книгопечатания. Массовое строительство мечетей и медресе.**1ч.**

Татарские ученые –просветители С. и И. Хальфины, Х.Фаезханов, М.Максудов. Татарская литература. **1ч.**

Резервное время **1ч.**

2. Казанская губерния во второй половине XIX века. – (12 ч.)

Губерния накануне реформы 1861 года. **1ч.**

Подготовка и проведение крестьянской реформы. Крестьянская община и ее особенности в Казанской губернии. Крестьянские волнения в ходе реформы. Бездненские события и его влияние на общественную жизнь губернии **1ч.**

Великие реформы 1860-70–х годов и их влияние на общественно-политическую и социально-экономическую жизнь региона. **1ч.**

Экономика в пореформенный период. Сельское хозяйство. Платежи и повинности. Развитие местных промыслов. **1ч.**

Переселения. Сокращение помещичьего землевладения. Аграрный кризис 80-90х годов в России и его влияние в Казанской губернии. **1ч.**

Промышленность. Рост предприятий по обработке местного сырья. Развитие железнодорожной сети в Поволжском регионе. Промышленный подъем в конце 19 века. **1ч.**

Торговля, банки, кредит. Рост городского населения. Возникновение рабочего класса. Рост национальной буржуазии и пролетариата. **1ч.**

Национальная политика царизма. Формы религиозного и национального гнета. Русификаторская система Н.Ильминского. Русско-татарские школы и отношение к ним татарского населения. «Братство Св. Гурия» **1ч.**

Движение татарских крестьян 1878-1879 годов. Отпадение крещеных татар в мусульманство. Ваисовское движение. **1ч.**

Выдающие представители национального просвещения: Ш.Марджани, Каюм Насыйри, И.Гаспринский. **1ч.**

Возникновение джадидизма среди татар, новометодных школ со светским образованием. Появление медресе высшего типа. **1ч.**

Итоговое занятие.**1ч.**

9 класс – 34 час.

1. Казанская губерния в начале XX века (1901 - 1917). – (12 ч.)

Социально-экономическое положение Казанской губернии в конце 19-начале 20 веков. Промышленность и сельское хозяйство **1ч.**

Особенности общественной жизни региона на рубеже веков. Возникновение ячеек партий социалистического толка. Отношение общества к русско-японской войне 1904-1905 годов. «Казанская студенческая организация.» **1ч.**

Начало и ход I русской революции 1905-1907 годов. Отклики в Казани на события 9 января 1905 года. Деятельность Казанского комитетов РСДРП и РСРП. Деятельность «Окружной группы». **1ч.**

Октябрьские события в Казани. Волнения среди кресть-

ян. Выборы в I и II Государственные Думы. **1ч.**

Революция и национально-демократическое движение среди нерусских народов. Шакирдские движения. Программа партии «Идтифак». Кризис идеологии татарского либерализма. Мусульманская фракция и ее роль в Думе. **1ч.**

Татарская творческая интеллигенция в общественном движении: Г.Тукай, Ф.Амирхан, Г.Ибрагимов,Г.Камал, Г.Исхаки, Ф.Туктаров и др. Развитие национальной печати. Национальный театр. Восточный клуб. **1ч.**

Реформаторское течение в исламе: Г.Баруди, М.Бигиев, Х.-Г.Габяши. Просветительско-реформатоское течение: Г.Буби, Ф.Карими, Х.Максуди, Р. Фахреддин. **1ч.**

Репрессии по отношению к социалистам. Борьба с новометодными школами. «Дело Буби». «Панисламизм». **1ч.**

Аграрная реформа Столыпина в Поволжском регионе. Переселенческая политика. Развитиепромышленности в 1907-1913годах. **1ч.**

Казанская губерния в годы I Мировой войны. Казань – центр военного округа. Мобилизация. Переход экономики на военные рельсы. Ухудшение социального положения населения, стачки. Отношение населения к войне. Участие татар в I Мировой войне. **1ч.**

Февральская революция. Массовые митинги и демонстрации в Казани. Образование Советов рабочих и солдатских депутатов. Отношение представителей татарского национально-освободительного движения к Временному правительству. **1ч.**

Всероссийские мусульманские съезды в Москве и Казани. Национальное собрание (Милли Шуро). Военшуро. Концепция территориальной автономии татар и башкир «Идель-Урал штаты». **1ч.**

2. История Татарстана в 1917-1990-е. гг. – (22ч.)

Октябрьская революция в Казанской губернии. Подготовка вооруженного восстания в Казани. Деятельность политических партий и организаций. Временный революционный комитет. Переход власти в руки Казанского губернского со-

вета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов **1ч.**

Первые шаги новой власти. Рабочий контроль. Фабрично-заводские комитеты. Национализация. Осуществление декрета о земле в Казанской губернии. Отношение к национальному вопросу. «Забулачная республика». **1ч.**

Гражданская война. Мятеж чехословацкого корпуса. Комуч и национальные организации. Боевые действия в Казанской губернии. Борьба за Казань. Белый и красный террор Освобождение территории губернии тот белых. Роль татарских и башкирских полков. **1ч.**

Образование Татарской республики. Варианты национально-государственного строительства. Татаро-Башкирская республика. Временный революционный комитет ТАССР. Формирование структур власти. Историческое значение образования ТАССР. **1ч.**

Голод 1921 г. Причины голода. Государственная, общественная, международная помощь голодающим. Последствия голода. Политические последствия. Изъятие церковных ценностей. Демографические изменения в республике. **1ч.**

Новая экономическая политика в республике **1ч.**

Коллективизация и индустриализация. **1ч.**

Проблемы национально-государственного строительства. Образование СССР. Политический и экономический статус республики. «Дело Султан-Галиева». Национальная политика в республике. «Воинствующий атеизм». Движение красных мулл. **1ч.**

Культура и образование. Ликвидация безграмотности. Строительство новой советской школы. Подготовка национальных кадров. Языковая политика. Проблема смены графики татарского языка. Изучение татарского языка, литературы, истории. Творчество ученых Татарстана. Развитие национальной культуры. Татарский театр, живопись, литература. Проблемы татарской эмиграции. **2ч.**

Массовые репрессии в республике. Преследование свободомыслия и проявлений национального самосознания. Утверждение монополии коммунистической идеологии. Политичес-

кие процессы над государственными и партийными деятелями. Репрессии и судьбы татарской интеллигенции. **1ч.**

Татарстан в годы Великой Отечественной войны. Перевод экономики на военные рельсы. Эвакуация промышленных предприятий и научных учреждений. Героический труд в тылу. Воинские части сформированные в Татарстане. Наши земляки на фронтах. Герои Советского Союза. Легион «Идель-Урал» и деятельность «Союза борьбы тюрко-татар». Подвиг Мусы Джалиля и его соратников. **2ч.**

Наука и культура в годы войны. Эвакуация в Казань учреждений Академии наук СССР. Основные направления научных исследований. Культурная жизнь в годы войны. Творческая интеллигенция республики в тылу и на фронтах. **1ч.**

Развитие экономики в послевоенные годы. Восстановление экономики в послевоенные годы. Экономическое положение в городе и деревне. Аграрная политика в 1946-50 гг. Экономические и социальные проблемы. **1ч.**

Общественно-политическая и культурная жизнь республики. Ужесточения в идеологической сфере. Постановление ЦК ВКП(б) 1944 года. Официальные идеологические установки в изучении истории и культуры татарского народа. Языковая политика в послевоенный период. Ужесточения общественно-политической жизни. **1ч.**

Татарстан в 50-е – начале 60-х годов. Социально-экономическое развитие. Развитие индустрии республики. Новые промышленные центры. Приоритеты экономической политики. Изменениесоциально-этнического состава населения. Реорганизации управления экономикой.Аграрная политика. Решение социальных проблем. «Оттепель» **1ч.**

Татарстан в середине 60-х – начале 80-х годов. Основные тенденции развития экономики. Кризискомандно-административной системы управления и экстенсивного пути развития промышленности и сельского хозяйства. Острота социально-бытовыхпроблем. Общественно-политическая и культурная жизнь республики. «Интернационализация» общества и положение национального языка и культуры. **1ч.**

Экономика Татарстана в 1985-1995 гг. Новый социально-

экономический курс в республике. Особенности перехода к рынку. Приватизация. Развитие частного предпринимательства. Безработица. Экономический кризис. Положение в сельском хозяйстве и агропромышленном комплексе. **1ч.**

Общественно-политические процессы в 80-90-х годах. Новые социальные и национальные процессы в республике. Демократизация общества. Изменение в государственной структуре. Национальное движение и рост национального самосознания. **1ч.**

Татарстан и проблемы федерализма в РФ. Борьба за изменение политического статуса республики. Декларация о суверенитете. Конституция РТ.(1992г.). Переговорный процесс между РФ и РТ и договорные отношения. **1ч.**

Культурная жизнь современного Татарстана. Национально-культурное возрождение. Изменения в системе народного образования. Развитие национального образования. Научная деятельность ученых Татарстана. Создание Академии Наук РТ.Всемирный конгресс татар.Возникновение национально-культурных обществ народов Татарстана. Общественные организации. Изменение роли религии в жизни общества. **1ч.**

10 класс – 34 час.

Вводная часть. – (3ч.)

Структура исторического процесса: время, пространство и человеческое общество. Глобальность и региональность. **1ч.**

Понятие «цивилизация» и цивилизационный подход к изучению истории татарского народа и Татарстана. **1ч.**

Начало цивилизационных процессов на территории Поволжского и Уральского регионов. (II-I тыс. до н.э.) Особенности природных, этногенных, социокультурных явлений в регионе **1ч.**

Природно-географические условия

1. Великая степь. – (5ч.)

Природно-географические условия «Великой степи»: основные регионы и особенности хозяйства кочевников. **1ч.**

Возникновение скотоводства в эпоху «неолитической революции». Кочевой образ жизни и хозяйствования, быт кочевников. Виды и формы кочевого хозяйства. **1ч.**

Миграции кочевников и их связь с особенностями ведения хозяйства. **1ч.**

Проникновение кочевников в лесостепную зону. Этапы перехода к оседлости, основные факторы: климат, изменение приоритетов в хозяйствовании, структурные социально-экологические кризисы. **1ч.**

Кочевая и земледельческая культура: проблема их диалога. **1ч.**

2. Волго-Уральский регион. – (5ч.)

Природно-климатические условия региона. **1ч.**

Природные условия жизни людей в регионе. (II-I тыс. до н.э.) **1ч.**

Климатические изменения и наступление степи на север. **1ч.**

Земледельческая культура в Поволжье: основные этапы ее развития. Этапы урбанизации. **1ч.**

Процесс становления индустриальной цивилизации в регионе и ее воздействие на экосферу. **1ч.**

Демографические процессы. – (5ч.)

Структура и численность населения края и ее динамика. Основные волны заселения края и их влияние на демографическую ситуацию. **1ч.**

Татары - этнос и субэтнос, демографическая характеристика. **1ч.**

Численность татарского народа. Татары на территории Татарстана и в регионах России. Диаспора. Татары за рубежом. **1ч.**

Демографическая ситуация в РТ **1ч.**

Экосистема степей и ее влияние на демографические процессы. **1ч.**

Геополитические процессы. – (12 ч.)

Цивилизации кочевников: основные характеристики. **1ч.**

Феномен «Великой степи». **1ч.**

Взаимоотношения кочевников и древних оседлых цивилизаций: соперничество и взаимовлияние. **1ч.**

Древние кочевники и проблема государственности. Скифы, Сарматы, Хунну. **1ч.**

Кочевые империи раннего средневековья: Гуннская держава, Тюркский каганат, Аварский каганат. **2ч.**

Гуннская держава в Восточной Европе. **1ч.**

Проблема перехода к оседлости и государственность Хазарский и Уйгурский каганаты, Волжская Булгария. **2ч.**

Кочевники и исламская цивилизация. **1ч.**

Взаимоотношения Руси с печенегами и половцами. **1ч.**

«Борьба Леса и Степи» - реальность или исторический миф. **1ч.**

Национальная культура и искусство. – (4ч)

Древние тюрки. Развитие культуры и искусства. **1ч.**

Особенности искусства кочевых народов. Звериный стиль. Развитие первобытного искусства эпохи бронзы и железа на территории Волго-Камья. **1ч.**

Основные этапы развития культуры и искусства татарского народа и ее особенности. **2ч.**

11 класс – 34 час.

Геополитические процессы. – (13ч.)

Классический период государственности кочевников: Монгольская империя и Золотая Орда. **1ч.**

Дешт-и-Кипчак. Золотая Орда. Внутренняя и внешняя политика. **1ч.**

Русь и Орда, история взаимоотношений. **1ч.**

Московско-Казанские отношения. **1ч.**

Становление Московского царства и татарские государства. Татарские государства в XV-XVIII веках: Казань, Астрахань, Сибирь, Касимов, Крым, Ногайская и Большая орда. **2ч.**

Татары в Российской империи. Особенности национально-освободительного движения. Рост национального самосознания. **1ч.**

Россия и тюркские народы в XVI-XIX веках: установление новой системы власти, этапы христианизации народов Поволжья, восстание тюрков Поволжья и Урала в XVI- XVIII веках, тюркские народы в рамках Российской империи. **2ч.**

Национальное самоопределение татар и других тюркских народов в XX веке. **1ч.**

Образование ТАССР. Автономный статус в условиях СССР и стремление республики к его изменению. **1ч.**

РТ – Новый статус, Декларация о суверенитете, Конституция РТ, выход на международную арену. **1ч.**

Федерализм и «Модель Татарстана» **1ч.**

Этнокультурная сфера

1. Этногенные процессы в Волго-Уральском регионе. – (4ч.)

Появление первых людей на территории края. Археологические культуры на территории края и проблемы их этнической идентификации. (Ананьинская, именьковская и другие культуры.) **1ч.**

Этнокультурное разнообразие края. Этнический и расовый синкретизм. Взаимодействие и взаимовлияние этносов **1ч.**

«Великая Венгрия» и финно-угры Поволжья. **1ч.**

РТ - этнополитические процессы. **1ч.**

2. Татарский этнос - цивилизационная парадигма. – (6ч.)

Татары и тюркский мир (цивилизация). **1ч.**

Татары - этнос и этноним. Древние татары. Основные этапы этногенеза татарского народа. **1ч.**

Угро-тюркские компоненты. Булгары, кипчаки и формирование татарского народа. **1ч.**

Этнические процессы в эпоху Золотой Орды и Казанского ханства. Основные факторы этногенеза. **1ч.**

Феномен «экстерриториальности» и процесс формирования татарского народа. **1ч.**

РТ – национальная, языковая политика. **1ч.**

Религия и духовная культура. – (11ч.)

Религиозные верования в древности: анимизм, шаманизм, тотемизм. **1ч.**

Тенгрианство: основы религиозного культа и верований. Тенгрианство и ислам. **1ч.**

Религиозная толерантность кочевников. Кочевники и проблема перехода к монотеизму. Буддизм и цивилизация кочевников. Проблема «выбора веры» в Хазарском каганате. **1ч.**

Принятие ислама в Волжской Булгарии**.** «Умеренный ислам» (суннизм, ханафиты). **1ч.**

Роль ислама в политических процессах Золотой Орды. **1ч.**

Ислам в Российской империи. Политика по отношению к «иноверцам». Основные этапы христианизации инородческого населения Волго-Уральского региона. **1ч.**

Джадидизм и его роль в модернизационных процессах татаро-тюркского общества. **1ч.**

Татарское религиозное реформаторство в начале XX в. **1ч.**

Современный Татарстан религиозная политика и межконфессиональные отношения. Традиционализм и модернизм в исламе. **1ч.**

Роль ислама в формировании татарской нации. **1ч.**

Татарстан Фәннәр Академиясы
Тарих Институты
Милли мәгариф тарихы
һәм теориясе үзәге

«Татар халкы һәм Татарстан тарихы» буенча укыту программасы

Казан – 2003

Аңлатма язуы

Бүгенге көндә «Татар халкы һәм Татарстан тарихы» курсы буенча бердәм укыту программасы юк. Аны өйрәнүнең төп нигезләре буенча да әлегә бер уртак фикергә киленмәгән. Тарих дәресен өйрәнү хәзерге чорда икедәрәҗәле (концентр) системага күчүгә бара. Бу исә үз чиратында моңа кадәр булган укытуга үзгәрешләр кертүне таләп итә. Чөнки укучылар курсның кайбер чорларын үзләштерергә өлгерә алмыйлар, кайберләрен берничә мәртәбә тыңларга мәҗбүрләр. 2000/ 2001 нче уку елында укыту материалларының бүленешендә караган үзгәрешләр хәлне уңай якка җиңеләйтсәләр дә, барлык мәсьәләләр дә чишелеш тапты дип әйтеп булмый әле. Татар халкы һәм Татарстан тарихының иң мөһим чорларын өйрәнүгә җитәрлек укыту сәгатьләре бирелми, аны күп вакыт өстән-өстән генә, кыскача күзәтү төсендә укытырга туры килә. Әлеге күренешне кулай дип санап булмый.

Урта мәктәптә «Татар халкы һәм Татарстан тарихы» курсын өйрәнү түбәндәге таләпләргә җавап бирергә тиеш:

- татар халкы һәм Татарстан тарихын өйрәнгәндә Татарстан һәм Казан җиренә караган материаллар белән генә чикләнмәскә;
- укыту дәверендә «Гомуми тарих», «Рәсәй тарихы», «Татар халкы һәм Татарстан тарихы» курслары арасындагы предметара бәйләнешне истә тотарга;
- укыту процессында татар халкы тарихын дөнья халыклары тарихының аерылгысыз өлеше итеп карарга;
- программада каралган сәгатьләр саны үзләштерергә кирәк булган уку материалына туры килергә тиеш.

Югарыда күрсәтелгәннәрдән чыгып, программа тезүчеләр татар халкы һәм Татарстан тарихын укытуны 6нчы сыныфтан түгел, ә 5нче сыйныфтан башларга (III һәм IV чиреклә рдә атнага 1 сәгатьтән, барлыгы – 16 сәгать), 6-8 сыйныфларда 10 сәгать урынына 34 сәгать укытуны тәкъдим итәләр. Авторлар концентр системасы таләпләренә туры китереп, 6-7 сыйныфларда темаларның бүленешен үзгәртергә, икенче концентрда «Дөнья цивилизацияләре тарихы» һәм «Рәсәй цивилизацисе» курслары белән беррәттән «Татар халкы һәм

Татарстан тарихы (цивилизацияле якын килү)» курсын кертергә кирәк дип саныйлар.

Тәкъдим ителә торган әлеге программа «Татар халкы һәм Татарстан тарихы»н өйрәнүгә караган мәҗбүри минимумны һәм курсны тирәнтен өйрәнүне күз алдында тота.

Программа тулысынча бүген кулланыла торган укыту әсбапларын (авторлары: Р.Г.Фәхретдинов, К.Р.Синицина, Б.Ф.Солтанбеков, Г.М.Дәүләтшин, Ф.Ш.Хуҗин, И.Л.Измайлов һ.б.) истә тотып төзелде һәм иң борынгы чордан алып XX йөзне эченә ала.

Программаны төзегәндә авторлар тарафыннан татар халкы һәм Татарстан тарихын өйрәнүгә карата булган материаллар, Татарстанда концентрга күчү шартларында барлыкка килә башлаган тарих белемен бирү системасы анализланды.

Программа тарих фәне өлкәсендәге соңгы ачылышлар һәм аны өйрәнүнең бүгенге дәрәҗәсен исәпкә ала, катгый төстә фәннилек принцибына таяна.

Программа авторларның мәктәпләрдә тарих фәнен укытуда туплаган тәҗрибәләренә нигезләнеп төзелде һәм Казан дәүләт университеты каршындагы 33нче номерлы мәктәп-лицеенда сынау узды.

ПРОГРАММА

5 сыйныф – 16 сәг.

1. Урта Идел һәм Урал төбәгендә борынгы ыруглык җәмгыяте. – (4сәгать).

Кереш дәрес: «археологик культура», «этнос» (халык) төшенчәләре. **1 сәг.**

Беренче археологик культуралар. Идел буенда һәм Уралда яшәгән кешеләрнең иң борынгы торулыклары. **1 сәг.**

Төбәктә неолит чоры. Патриархат (аталар ыруы) урнашу һәм аның тимер металургиясе белән бәйләнеше. **1 сәг.**

Ананьино һәм Пьяный Бор археологик культуралары. Борынгы фин-угыр кабиләләре һәм аларның культурасы. **1 сәг.**

2. Борынгы күчмә халыклар. – (4 сәгать).

Күчмә халыкларның хуҗалык һәм көнкүреш үзенчәлекләре. Күчмә халыкларның традицион шөгыльләре, йорт-җирләре һәм гореф-гадәтләре турында мәгълүматлар. **1сәг.**

Скифлар һәм сарматларның матди һәм рухи культуралары. Скифларның килеп чыгышы турында Геродот легендасы. **1 сәг.**

Борынгы дөньяның утрак культуралары белән Бөек дала күчмә халыклары цивилизацияләренең үзара мөнәсәбәтләре мәсьәләсе: Дарий I нең Скиф дәүләтенә булган явы турында хикәят. **1 сәг.**

Һун (Хунну) дәүләтенең социаль-сәяси төзелеше (б.э.к. 3нче гасырның азагы). Мете (Модэ) турында легенда. Һуннарның Хань империясе белән элемтәләре. Б.э.к. беренче гасырда Һун дәүләтендә барлыкка килгән кризис сәбәпләре. Бер өлеш һуннарының көнбатышка күчеше. Кытай һуннарның язмышы. **1 сәг.**

3. Гуннар. – (3 сәгать).

Урта Иделдә гуннар. Имәнкискә культурасы мәсьәләсе. 367-375 елларда гуннарның аланнар һәм готлар белән сугышы. Гуннар һәм көнчыгыш Аурупа кабиләләре. **1 сәг.**

IV-V гасырларда халыкларның бөек күчеше. Гуннарның Рим империясе белән үзара мөнәсәбәте. Аммиан Марцеллинның гуннар турында хикәяте һәм ана тәнкыйть күзлегеннән карау. **1 сәг.**

Аттила дәүләтенең оешуы. 451 елгы Каталуан сугышы. Гуннарның Италиягә походы (452-453нче еллар). Аттиланың үлеме һәм аның дәүләтенең таркалуы. **1 сәг.**

4. Борынгы төркиләр. – (5 сәгать).

V-VI гасырларда Урта Азия. Борынгы төркиләрнең беренчел бабаларын ачыклауга караган легенда. Төрки каганлыгы (каханлыгы) оешу (552 ел). Төрки каганлыгының төзелеш үзенчәлекләре. Истәми ябгу. Аварларның Көнчыгыш Европага килүләре. Авар ханлыгы һәм Ауропа. **1сәг.**

Төркиләрнең матди һәм рухи культурасы. Тәңречелек. Орхон–енисей язмалары. **1 сәг.**

Төрки каганлыгының социаль-сәяси төзелеше, аның Көнбатыш һәм Көнчыгыш Төрки каганлыкларына бүленү сәбәпләре (VII гасыр башы). Күлтәгин турында хикәят. **1 сәг.**

Ерак Көнчыгыш һәм Урта Азиядәге утрак культуралар белән төркиләр арасындагы цивилизацияле үзара мөнәсәсбәтләр мәсьәләсе. Борынгы татар кабиләләре турында беренче язма мәгълүматлар («отуз-татар», «токуз-татар»). Көнчыгыш Төрки каганлыгының җимерелүе (745 ел). **1 сәг.**

Йомгаклау дәресе «Борынгы күчмә халыклар». **1 сәг.**

6 сыйныф – 34 сәг.

1. Көнчыгыш Ауропада элгәре урта гасырдагы дәүләтләр һәм күчмә кабиләләр. – (8 сәгать).

Кереш дәрес. **1 сәг.**

Көнчыгыш Азов буенда борынгы болгарлар (протоболгарлар) (IV-VII гасырлар). Кубратның «Бөек Болгар дәүләте» барлыкка килү (VII гасырның 20нче еллары). «Бөек Болгар»да шәһәрләр һәм культура. **1 сәг.**

Утрак тормышка күчү сәбәпләре. Болгарларның хәзәрләр

белән үзара мөнәсәбәте. Болгарның таркалуы. Болгарларның төп күченү юнәлешләре. **1 сәг.**

Хәзәр каганлыгы (650-965 еллар). Каганлыкның оешуы. Хәзәрләрнең Кавказ артында өстенлек итү өчен гарәпләр белән көрәше. Каганлыкның хәрби-сәяси үзенчәлекләре. **1 сәг.**

Хуҗалык өлкәсендәге эшчәнлекләрендә хәзәрләрдәге борылыш. **1 сәг.**

Буйсындырылган кабиләләр (вассаллар) (славян, болгар һ.б.) белән үзара мөнәсәбәт. Көнчыгыш Ауропаның су сәүдә юллары өчен руслар белән көрәше (IX гасыр уртасы – X гасыр башы). Святослав походлары һәм Хәзәр дәүләтененҗимерелүе. **1 сәг.**

Хәзәр дәүләтенең матди һәм рухи культурасы. Хәзәр дәүләтендә (IX гасыр башы) иудаизм (яһүди) динен кабул итү. **1 сәг.**

VI-XI гасырларда күчмә кабиләләр. Аварлар, венгерлар (мадиарлар), бәҗәнәкләр (печенеги) һәм кыпчаклар. Аларның утрак кабиләләр һәм Көнчыгыш Ауропа дәүләтләре белән үзара мөнәсәбәтләре. **1 сәг.**

2. Идел Болгарстаны (IX гасыр – XIII гасыр башы). – (7 сәгать).

VIII гасыр азагы – IX гасыр башларында болгарларның Урта Идел буена күченү сәбәпләре. Идел Болгарстанының оешуы. Җире, халкы һәм күршеләре. **1 сәг.**

Идел Болгарстанның икътисады: хуҗалык итү һәм һөнәрчелек төрләре. Күчмә хуҗалыктан җир эшкәртүгә күчүнең сәбәпләре. Сәүдә элемтәләре. Акча системасы. **1 сәг.**

Идел Болгарстанының иҗтимагый-сәяси һәм дәүләт төзелеше формалары. Салым салу һәм мәҗбүри йөкләмәләр системасы. **1 сәг.**

Рәсми төстә ислам динен кабул итү (992) һәм аның X-XII йөзләрдә таралышы. **1 сәг.**

Идел Болгарстаны шәһәрләре: Биләр, Болгар, Сувар һ.б. **1 сәг.**

Багдат хәлифәте һәм рус кнәзьлекләре белән үзара

мөнәсәбәтләр мисалында дипломатик багланышлар һәм тышкы сәясәт. **1 сәг.**

Болгарда мәдәният һәм мәгърифәт: язу һәм мәгариф. Фәнни белемнең үсеше. Матур әдәбият (Кол Гали «Кыйссай Йосыф») Бизәү – кулланма сәнгате. Зәркән (ювелирлык) сәнгате. **1 сәг.**

3. IX-XIII гасырларда Үзәк Азия. – (4 сәгать).

Уйгур каганлыгы (VIII гасыр уртасы – X гасыр башы). Уйгурларның матди һәм рухи культурасы (язу һәм дин). Шәһәр культурасы үзенчәлекләре. Сәүдә. Уйгур дәүләтенең җимерелүе. **1 сәг.**

Борынгы татарлар, аларның яшәү урыннары һәм социаль төзелеше (XII гасыр башы). **1 сәг.**

Чынгыз хан. Аның Көнчыгыш даладагы күчмә халыкларны берләштерү өчен көрәше. Монгол империясенең барлыкка килүе (1206 ел). **1 сәг.**

Монгол империясенең сәяси төзелеше. «Бөек яса» кануны. Монголларның Кытайга, Урта Азиягә (Харәзем), Иранга, Кавказга, Кавказ артына яулары. **1 сәг.**

4. Алтын Урда (XIII гасыр уртасы – XV гасырлар). – (14 сәгать).

Сүбәдәйнең Беренче һәм Икенче кыпчак яулары (1223, 1229 еллар). 1235 нче елгы корылтай. Идел Болгарстанын һәм Дәшти Кыпчакны җимерү (1236-1239 еллар). **1 сәг.**

Монгол империясенең көнбатыш өлешендә төп җирле һәм килгән халык белән берлектә Алтын Урда дәүләтенең барлыкка килүе, үзара йотылу процесслары. **1 сәг.**

Бату хан идарәсе. Алтын Урданың башлангыч чоры үзенчәлекләре (XIII йөзнең икенче яртысы). Җире, халкы, дәүләт төзелеше үзенчәлекләре. **1 сәг.**

Алтын урданың Монгол империясеннән аерылып чыгуы, Бәркә һәм Мәнгүтимер эшчәнлекләре. **1 сәг.**

Үзбәк хан чорында Алтын Урданың кодрәтлелеге. Ислам динен рәсми кабул итү (1312 ел). **1 сәг.**

Буйсындырылганнар (вассаллар) белән үзара мөнәсәбәт. Алтын Урданың тышкы сәясәте. **1 сәг.**

Гаскәр һәм корал, аларның нигезе һәм үсеше: гаскәрләрне оештыру һәм аларның төзелеше, сугыш коралларының төрләре. **1 сәг.**

Урданың рухи һәм матди культурасы. Шәһәр культурасының чәчәк атуы: төп төбәкләр. Монументаль архитектура һәм төзелеш. **1 сәг.**

Сәүдә һәм аның икътисадтагы урыны. Халыкара транзит сәүдәсе үзәкләре буларак шәһәрләр. **1 сәг.**

Җучи улусының социаль-икътисади төзелеше; хуҗалык итүнең калыплары һәм төрләре. **1 сәг.**

Мөселман культурасының чәчәк атуы. Бердәм төрки телнең формалашуы. Матур әдәбият (Фирдәүси, Низами, Котб, Харәзми, Сәйф Сараи һ.б.). **1 сәг.**

«Бөек чолганыш» Мамай белән Туктамыш арасындагы көрәш. **1 сәг.**

Аксак Тимернең Урда белән сугышлары (XIV нче гасыр). Мәскәү Русенең ныгуы. Алтын Урдада үзара чуалышларның яңа дулкыны башлану сәбәпләре. **1 сәг.**

Идегәй шәхесе, аның Алтын Урданың бердәмлеген торгызуга булган омтылышлары. Бөек Татарстанның таркалуы һәм җимерелүе. **1 сәг.**

Йомгаклау дәрес. **1 сәг.**

7 сыйныф – 34 сәг.

1. XV-XVII гасырларда Казан ханлыгы һәм башка татар дәүләтләре. – (12 сәгать).

Олуг Мөхәммәт хан һәм аның Урда тәхете өчен көрәше. Мәхмутәк һәм Казан ханлыгының барлыкка килүе. Җире һәм халкы. **1 сәг.**

Иктисадый тормыш: хуҗалык итү, һөнәрчелек һәм сәүдә. Җир биләмәләренең төре. Терлекчелекнең алга китеше. **1 сәг.**

Көнчыгыш белән Көнбатыш арасындагы икътисадый һәм

сәяси бәйләнешләрдә арадашчы буларак Казан ханлыгының урыны Хәрби эшчәнлек һәм кораллар. **1 сәг.**

Казан шәһәренең барлыкка килүе. Тарихи легендалар һәм хикәятләр. Казанның барлыкка килүенә карата иң яңа мәглүматлар. Шәһәрнең тышкы күренеше. Шәһәр культурасының чәчәк атуы (Сары Тын, Сары Тау, Иске Казан, Алабуга). Архитектура. **1 сәг.**

Социаль-сәяси төзелешенең үзенчәлекләре. Казан ханлыгы белән Алтын Урда арасында дәвамчылык. Сәяси тормышта мөселман руханиларыны урыны. Кол Шәриф. Казан ханлыгының мәдәнияте. Язу. Уку-укыту системасы. Шагыйрьләр Мөхәммммәдъяр һәм Кол Шәриф. Халык авыз иҗаты һәм эпик риваятьләр. Татар халкы мәдәниятенда ислам дине. Суфилар. **1 сәг.**

Сәяси тарих: русларга бәйле булу чоры (1481–1521 еллар). Иван III нең Казанны алуы (1487). «Мәскәү партиясенең» Казанда формалашуы. Бәйлелек чорында тышкы һәм эчке сәясәтүзенчәлекләре. 1505-1507 нче елгы сугышлар. Ханнар: Мөхәммәтәмин, Габделлатыйф. **1 сәг.**

Казан тәхете өчен Касыйм һәм Кырым йортларының көрәше чоры (1521-1551). Гәрәйләр нәселе вәкилләренә идарәнең күчүе. Мәскәү, Ногай Урдасы һәм Кырым ханлыгы белән үзара мөнәсәсбәт. **1 сәг.**

Сәхипгәрәй, Сафагәрәй, Шаһгали ханнар; Үтәмешгәрәй хан вакытында Сөембикәнең идарә итүе. Казан ханлыгының эчке сәяси тормышы үзенчәлекләре. **1 сәг.**

Казан ханлыгын яулап алу: 1552 нче елгы фаҗига һәм татарларның бәйсезлек өчен көрәше. Явыз Иван сәясәте. 1552 елгы яуга хәрби һәм дипломатик хәзерлек. Камалышта тоту, штурм һәм Казанны алу. **1 сәг.**

Җирле халыкның азатлык өчен көрәше. Чалым шәһәрен башкала итеп, Казан ханлыгын яңадан иглан итү. Галиәкрәм хан. Микулинский, Курбский, Шереметов җитәкчелегендә рус гаскәрләренең җәза экспедицияләре. **1 сәг.**

Әстерхан, Себер, Касыйм һәм Кырым ханлыклары, Ногай урдасы (оешулары, җирләре, Мәскәү белән үзара

мөнәсәбәтләре, матди һәм рухи культура). Әстерхан һәм Себер татарлары. **2 сәг.**

2. Русь дәүләте эчендә Казан җире. (XVI-XVII гасырның 2нче яртысы) – (10 сәгать).

Буйсындырылган Казан җире белән идарә итүне оештыру: воеводство, «Приказ Казанского дворца», Казан епархиясе. Милли дәүләт системасының җимерелүе, татарларда хуҗалык итү системасының таркалуы. **1 сәг.**

Яңа шәһәрләр төзү һәм аларның административ – саклану урнын (Чаллы, Лаеш, Зәй һ.б.). Яңа тезелгән ныгытмаларга укчыларның һәм казакларның күчеп килүе. **1 сәг.**

Казан җирен руслаштыру сәясәте. Халыкның социаль составы. Хезмәтчел (служилые) татарлар һәм аларның хәле. Татарларның Мәскәү дәүләте сугышында һәм дәүләт хезмәтендә катнашулары. **2 сәг.**

Башкортстанның Рәсәйгә кушылуы. Төбәкне христианлаштыра башлау. Монастырьлар. Архиепископлар Гурий, Герман һәм Варсонофийларның эшчәнлеге. Чиркәү җир биләмәләре. Салым сәясәте. **1 сәг.**

Татарларның «Чуалыш заманы» вакыйгаларында катнашулары (1604-1613). Чуалыш вакытында Казан җире, I һәм II Ялгандмитрийләр «идарәләрендә» касим татарлары. 1613 елгы Земство Соборында катнашу. 1649нчы елгы «Собор уложение»се. **1 сәг.**

Төбәкнең икътисадый күтәрелеше, һөнәрчелек һәм сәүдәнең үсеше, бистәләр барлыкка килү. Рәсәй һәм көнчыгыш илләре белән транзит сәүдә итүдә үзәк буларак Казан. **1 сәг.**

Шәһәр һәм аның халкы. Һөнәрчелек үсеше, җитештерүченлек. **1 сәг.**

Идел аръягын колонизацияләүдә яңа баскыч. Халыкның күчеше. Ясаклыларны икътисади изүнең көчәюе. **1 сәг.**

Ясаклы халык көче белән ныгытма челтәрләре төзү. Рус булмаган халыкларның икътисади һәм хокукый хәле. **1 сәг.**

XVII гасырда татар-башкорт баш күтәрүләре, аңа китер-

үче сәбәпләр һәм аның характеры. Степан Разин баш күтәрүе һәм анда Урта Идел халыкларының катнашуы. Касим ханлыгын юк итү. **1 сәг.**

Рухи мәдәният. Милли мәдәният үсешенең туктауга таба барышы, укыту системасының үзгәрүе. **1 сәг.**

3. XVIII гасырда Казан губернасы. – 12 (сәгать).

Төбәк белән идарә итүдә үзгәрешләр. Казан губернасын оештыру (1708). Җирбиләүчелек һәм җиргә мөнәсәбәт төрләре. Идел буенда колонизацияләүнең дәвам итүе һәм авыл хуҗалыгының үсеше. **1 сәг.**

Крепостной хуҗалык. Җир эшкәртүнең һәм авыл хуҗалыгы техникасының торышы. Барщина һәм оброк. Җан башыннан салым. Сәүдә. Казанда сәнәгатьнең (промышленность) үсеш ала башлавы. Мануфактуралар. **1 сәг.**

Ясаклы татарларны икътисадый изүнең көчәюе. Лашманчылык. Петр I нең 1713 елгы хезмәтчел татарларга бирелгән өстәнлекләрне юкка чыгару буенча Указы. **1 сәг.**

Христианлаштыруның яңа дулкыны. «Яңа чукындырылганнарның эшләре коноторасы»н оештыру һәм аның эшчәнлеге. Ырынбур экспедициясе эшчәнлеге. Татарларның төбәкнең көнчыгыш районнарына миграциясе. **1 сәг.**

Хәзерге татарларының төп субэтносларның формалашуы (казан татарлары, мишәрләр, типтәрләр, керәшеннәр). **1 сәг.**

XVIII гасырдагы татар-башкорт баш күтәрүләре. Сәбәпләре, характеры (үзенчәлеге) һәм нәтиҗәләре (1704-1711, 1735-1740 елгы, Батырша, 1750 - еллар уртасы баш күтәрүләре). Ногай далаларының тәмам буйсындырылуы. Пугачев фетнәсе. Пугачев хәрәкәтендә татарлар һәм башкортлар. Пугачев Казанда. **1 сәг.**

Рус булмаган халыкларга карата патша хөкүмәтенең сәясәте үзгәрү. Әби патша (Екатерина II) сәясәте. 1775 елгы губерна реформасы. Патша сәясәтенең Казан җирендә яраклашырга тырышуы. Морзаларга һәм мөселман руханиларына өстенлекләр бирү, морзаларның хокукларын торгызу. **1 сәг.**

Мөфтият оештырылу. Мәчетләр төзүгә рөхсәт бирү. Ка-

занда татар ратушасының оешуы. Татар байларын һәм сәүдәгәрләренең эшчәнлеген хуплау. **1 сәг.**

Мәдәният һәм мәгариф. Казан гимназиясендә татар телен укытуны кертү. **1 сәг.**

Татар дини уку йортлары. **1 сәг.**

Татар әдәбияты Мәүлә Колый. Халык риваятьләре, бәетләр һәм җырлар. **1 сәг.**

Татарларның матди культурасы үсеше. Торак, кием-салым, азык-төлек һәм йорт җиһазлары. Гаилә һәм җәмгать көнкүреше. **1 сәг.**

XVIII гасырда Кырым ханлыгы. **1 сәг.**

8 сыйныф. – 24 сәг.

1. Казан губернасы XIX гасырның беренче яртысында. – (10 сәгать).

Казан: Көнчыгыштан көнбатышка капка. Социаль-икътисади үсеш. Алпавыт хужалыгы. Ирекле яллау хезмәте. Крестьяннарның кәсебләре. Мануфактуралар һәм эшкуарлыкның үсеше. **1 сәг.**

Шәһәр халкы үсеше. Һөнәрчелек. Гомум Рәсәй базары үсешендә Идел буеның урыны. Ярминкәләр. Татарларнын сәүдә сәнәгать капиталынын оешуы. Идел-Урал төбәгендә миграцион процесслар. **1 сәг.**

Казан ополчениясының һәм башкырт-мишәр полкларының 1812 елгы Ватан сугышы һәм 1813-15 еллардагы чит илләргә булган походларда катнашуы. Н.А.Дурова. **1 сәг.**

Патша хөкүмәтенентөбәктәгемилли сәясәте. Крестьяннарнын баш күтәрүләре. Лаеш һәм губернанын башка өязләрендә «бәрәнге фетнәләре». Осокин мануфактурасындагы эшчеләренең баш күтәрүләре. **1 сәг.**

Казан университетының ачылуы(1804). Университет уставы. Беренче факультетлар. Фәннимәктәпләренең тууы, традицияләрнең барлыкка килүе.Идел-Урал халыкларының рухи мәдәниятында университетның урыны. Казан икътисада җәмгыятенең барлыкка килүе. **1 сәг.**

Нәшрият эше. Вакыклы матбугат. Казанда рус театры. Архитектура. Рәсем сәнгате. **1 сәг.**

XIX гасырнын беренче яртысында татар халкының тормышы. Хуҗалык, көнкүреш һәм мәгрифәт. **1 сәг.**

Татарларнын милли үзаңынын үсеше. Китап баса башлау. Мәчет һәм мәдрәсәләрнең төзелешенең киңәюе. **1 сәг.**

Татар мәгърифәтче-галимнәр: бертуган Хальфиннар, Х.Фәизханов, М. Максуди. Татар әдәбияты. **1 сәг.**

Йомгаклау дәресе. **1 сәг.**

2. Казан губернасы XIX гасырның икенче яртысында. – 12 (сәгать).

Казан губернасы 1861 елгы реформа алдыннан. **1 сәг.**

Крестьян реформасынын әзерләнүе һәм барышы. Крестьян общинасы һәм Казан губернасында анынүзенчәлекләре. Реформа барышында крестьян чуалышлары. Безднадагы вакыйгалар һәм аларның губернанын иҗтимагый тормышына йогынтысы. **1 сәг.**

1860-1870 еллардагы бөек реформалар һәм аларның төбәктәге иҗтимагый-сәяси һәм социаль-икътисади тормышка тәэсире. **1 сәг.**

Реформадан сонгы чорда икътисад. Авыл хуҗалыгы. Түләүләр һәм йөкләмәләр. Җирле кәсебләрнең үсеше. **1 сәг.**

Күченүләр. Алпавытларның җир хуҗалыгының кимүе. Рәсәйдә 1880-90 еллардагы аграр кризис һәм аның Казан губернасына йогынтысы. **1 сәг.**

Сәнәгать. Җирле чимал эшкәртү предприятияларының үсүе. Идел буе төбәгендә тимер юл челтәренең җәелюе. XIX гасыр азагында сәнәгать үсеше. **1 сәг.**

Сәүдә, банклар, кредит. Шәһәр халкының саны үсүе. Эшчеләр сыйныфының барлыкка килүе. Милли буржуазия һәм пролетариатнын үсеше. **1 сәг.**

Патша хөкүмәтенең милли сәясәте. Дини һәм милли изүнен төрләре. Н. Ильминскийнын руслаштыру системасыф. Рус-татар мәктәпләре һәм аларга карата татар җәмгыятенен мөнәсәбәте. Изге Гурий җәмгыяте. **1 сәг.**

1878-79 елларда татар крестьяннарының хәрәкәте. Керәшен татарларынын исламга кайтуы. Ваисовчылык хәрәкәте. **1 сәг.**

Милли мәгарифнен күренекле вәкилләре: Ш.Мәрҗәни, К.Насыри, И. Гаспралы. **1 сәг.**

Татарлар арасында җәдитчелекнен барлыкка килүе. Дөньяви белем бирә торган яңа ысул мәктәпләре. Югары мәдрәсәләрнен барлыкка килүе. **1 сәг.**

Йомгаклау дәресе. **1 сәг.**

9 сыйныф – 34 сәг.

1. Казан губернасы XX гасырбашында. (1901-1917 еллар). – (12 сәгать).

XIX гасыр азагы- XX гасыр башында Казан губернасының социаль-икътисади хәле. Сәнәгать һәм авыл хуҗалыгы. **1 сәг.**

XIX гасыр азагы- XX гасыр башында төбәктәге иҗтимагый тормышнын үзенчәлекләре. Социалистик партияләрнен беренче төркемнәренен барлыкка килүе.1904-05 еллардагы рус-япон сугышынаҗәмәгатьчелекнен мөнәсәбәте. Казан студентлар җәмгыяте. **1 сәг.**

1905-1907 еллардагы I рус инкыйлабынын башлануы һәм барышы. 1905 елнын 9 гыйнварындагы вакыйгаларга Казан

җәмәгатьчелегенен мөнәсәбәте.РСДРП һәм РСРП Казан комитетларынын эшчәнлекләре. «Окружной группанын»эшчәнлеге. **1 сәг.**

Казанда 1905 елгы октябрь вакыйгалары. Крестьяннар арасында чуалышлар. I һәм II Дәүләт Думаларына сайлаулар. **1 сәг.**

Инкыйлаб һәм рус булмаган халыклар арасында миллидемократик хәрәкәтләр. Шәкертләр хәрәкәте. «Иттифак әлмөслимин» фиркасының программасы.Татар либерализм идеологиясынын кризисы. Мөселман фракциясы һәм анын Думадагы урыны. **1 сәг.**

Иҗтимагый хәрәкәттә татар зыялылары: Г.Тукай, Ф.Амир-

хан, Г.Ибраһимов, Г.Камал, Г.Исхаки, Ф.Туктаров һ.б. Милли матбугатьнен үсеше. Милли тевтр. Шәрык клубы. **1сәг.**

Исламда реформаторлык агым: Г.Баруди, М.Бигиев, Х.-Г.Габәши. Мәгърифәт-реформаторлык агымы: Г.Буби, Ф.Кәрими, Х. Максуди, Р. Фәхреддин. **1 сәг.**

Социалистларга карата репрессияләр. Җәдид мәктәпләре белән көрәш. «Бубилар эше». «Панисламчылык». **1 сәг.**

Идел буе төбәгендә Столыпинның аграр реформасы. Күчерену сәясәте.1907-1913 еллардагы сәнәгатьнен үсеше. **1 сәг.**

I Дөнья сугышы елларында Казан губернасы, казан-хәрби округ үзәге.мобилизация. икътисаднынхәрбиләшүе, халыкнын социаль хәленен начарлануы,стачкалар. Халыкнын сугышка мөнәсәбәте. Татарларнын I Дөнья сугышында катнашуы. **1 сәг.**

1917 елгы февраль инкыйлабы. Казандагы вакыйгалар: митинглар һәм демонстрацияләр. Эшче һәм салдат депутатларының Советы барлыкка килүе. Милли азатлык хәрәкәте вәкилләренең Вакытлы хөкүмәткә карата мөнәсәбәтләре. **1 сәг.**

Мәскәүдә һәм Казанда үткән Бөтенрәсәй мөселман съездлары. Милли Шура. Хәрби Шура. Татар-башкортларнын җирле автономиясе концепциясы. «Идел-Урал штаты». **1 сәг.**

2. 1917-1990 елларда Татарстан тарихы.
– (22 сәгать.)

Казан губернасында октябрь инкыйлабы. Казанда кораллы восстаниегә әзерләнү. Сәяси партияләр һәм оешмалар эшчәнлеге. Вакытлыреволюцион комитет. Хакимиятнең эшче, солдат һәм крестьян депутатларының Казан губерна Советы кулына күчүе. **1 сәг.**

Яңа хакимиятнең беренче икътисади чаралары. Эшчеләр контроле. Фабрика-завод комитетлары. Промышленностьны национализацияләү. Җир турындагы декретны Казан губернасында тормышка ашыру. Милли мәсьәләгә мөнәсәбәт.«Болак арты республикасы» **1 сәг.**

Гражданнар сугышы. Чех-словак корпусы фетнәсе. Комуч һәм милли оещмалар. Казан губернасында сугыш

хәрәкәтләре. Казан өчен көрәш. Ак һәм кызыл террор. Губерна территориясын аклардан азат итү. Татар һәм башкырт полкларының урыны. **1 сәг.**

Татарстан республикасының оешуы. Татар милли-дәүләт төзелешенең вариантлары. Татар-башкырт республикасы. Вакытлы революцион комитет. ТАССР. Хакимият органнарын төзү. ТАССР төзелүнең тарихи әһәмияте. **1 сәг.**

1921 елгы ачлык, анын сәбәпләре. Ачлыктан интеккән халыкка дәүләт, җәмәгать һәм халыкара ярдәм чаралары. Ачлык елларның нәтиҗәләре. Сәяси нәтиҗәләр. Чиркәү байлыгын тартып алу. Республикадагы демографик үзгәрешләр. **1 сәг.**

Республикада яңа иктисади сәясәт. **1 сәг.**

Коллективлаштыру(күмәкләштерү) һәм индустриализация. **1 сәг.**

Милли төзелеш мәсьәләре. СССР төзелүе һәм республиканың сәяси, икътисади статусы. «Солтангалиев эше». Республикадагы милли сәясәт. Сугышчан атеизм (әһрилек). Кызыл муллалар хәрәкәте. **1 сәг.**

Мәдәният һәм мәгариф. Наданлыкны бетерү. Яңа совет мәктәбен төзү. Милли кадрлар әзерләү. Тел сәясәте. Татар теле графикасы мәсьәләләре. Татар телен, әдәбиятын, тарихын өйрәнү. Татарстангалимнәренең эшчәнлеге. Милли мәдәниятнең үсеше.Татар сәхнә сәнгате(театры), сынлы сәнгате, әдәбияты. Татар эмиграциясе мәсьәләләре. **2 сәг.**

Республикада масса-күләм репрессияләр. Фикер йөртү иреклеген(хөр фикерлелек) һәм милли аң үсүен эзәрлекләү. Комунистик идеология монополиясе урнашу. Дәүләт һәм партия эшлеклеләре өстеннән суд процесслары. Репрессияләр һәм татар зыялыларының язмышы. **1 сәг.**

Татарстан Бөек Ватан сугышы елларында. Икътисадны сугыш кирәк-яраклары җитештерүгә күчерү. Эвакуацияләнгән предприятияләрне һәм фәнни оешмаларны урнаштыру. Тылда геройларча хезмәт. Татарстанда төзелгән хәрби частьләр. Якташларыбыз сугыш фронтларында. Советлар Союзы геройлары. «Идел-Урал»легионы һәм төрек-татар керәш берлегенең эшчәнлеге. Муса Җәлил һәм аның

көрәштәшләренең батырлыгы. **2 сәг.**

Сугыш елларында фән һәм мәдәният. Казанга СССР Фәннәр Академиясынын оешмаларын эвакуацияләү. Фәнни тикшеренүләрнен төп юнәлешләре. Сугышелларында мәдәни тормыш. Республиканын иҗат кешеләре тылда һәм фронтларда. **1 сәг.**

Сугыштан соң икътисад үсеше. Сугыштан соң икътисадны торгызу. Шәхәрләрнен һәм авыл җиренен икътисади хәле. 1946-50 елларда аграр сәясәт. Икътисади һәм социаль проблемалар. **1 сәг.**

Республиканын иҗтимагый-сәяси һәм мәдәни тормышы. Идеология өлкәсендә катылык. ВКП(б) ҮК карары (1944 ел). Татар халкынын тарихын һәм мәдәниятын өйрәнүдә официаль идеологик күрсәтмәләр. Сугыштан соңгы чорда тел сәясәте. Иҗтимагый-сәяси тормыштагы катылыклар. **1 сәг.**

Татарстан 1950-1960 елларда. Социаль-икътисади үсеш. Индустрия үсеше. Яңа промышленность үзәкләре. Икътисади сәясәтнең приоритетлары. Халыкнын социаль-этник составынын үзгәрүе. Икътисад белән идарә итүне үзгәртеп корулар. Аграр сәясәт. Социаль проблемаларны хәл итү. **1 сәг.**

Татарстан 1960 елларнын уртасында-1980 елларнын башында. Икътисад үсешенен төп тенденцияләре. Авыл хуҗалыгы һәм сәнәгатнен экстенсив үсешенен һәм идәрә итү системасынын кризисы. Социаль-көнкүреш проблемаланын кискенлеге. Республиканыниҗтимагый-сәяси һәм мәдәни тормышы. Җәмгыятьне«интернационализацияләү» һәм милли телнен, мәдәниятнын хәле. **1 сәг.**

1985-1995 елларда Татарстаннын икътисады. Республикада яңа социаль-икътисади курс. Базар мөнәсәбәтләренә күчүнең үзенчәлекләре. Хосусыйлаштыру. Хосусый эшмәкәрлекнен үсүе. Эшсезлек. Икътисади кризис. Авыл хуҗалыгынын һәм агропромышленность комплексынын торышы. **1 сәг.**

1980-90 елларда иҗтимагый-сәяси процесслар. Республикада яңа социаль һәм милли прорцесслар. Җәмгыятьне демократлаштыру. Дәүләт структурасында үзгәрешләр. Милли хәрәкәт һәм милли үзаң үсүе. **1 сәг.**

Татарстан һәм Рәсәйдә федерализм мәсьәләләре. Татарстанның сәяси статусын үзгәртү өчен көрәш. Дәүләт суверенитеты турында декларация. ТР Конституциясе(1992 ел). Татарстан Республикасы белән Россия Федерациясе арасындагы сөйләшүләр баруы һәм Шартнамәне төзү. **1 сәг.**

Бугенге Татарстаннын мәдәни тормышы. Милли-мәдәни яңарыш. Халык мәгарифе системасындагы үзгәрешләр. Милли мәгарифнен үсүе. Татарстан галимнәренен фәнни эшчәнлеге.Татарстан Фәннәр Академиясен төзү. Бөтендөнья татарлары конгрессы. Татарстан халыкларынын милли- мәдәни җәмгыятләре оешуы. Иҗтимагыйоешмалар. Җәмгыять тормышында диннен урыны үзгәрүе. **1 сәг.**

10 сыйныф – 34 сәг.

Кереш өлеше. – (3 сәгать).

Тарихи процесснын структурасы: вакыт, пространство, һәм кешелек җәмгыяте. Доньякүләм һәм җирле тарих. **1 сәг.**

Цивилизация төшенчәсе. Татар халкы һәм Татарстан тарихын өйрәнүгэ шул күзлектән караш. **1 сәг.**

Идел-Урал җирендә цивилизацион процессларынын башлануы(б.э.га кадәр II-I меңьеллык) Төбәктәге табигать күренешләренен, этногенез, социомәдәни процессларнын үзенчәлекләре. **1 сәг.**

Табигый–географик шартлар

1. Бөек дала. – (5 сәгать).

«Бөек даланын» табигый–географик шартлары: төбәкләре, күчмә халыкларнын хуҗалык үзенчәлекләре. **1 сәг.**

Неолит чорында терлекчелекнен барлыкка килүе. Күчмә халыкларнын тормышиту рәүше, хужалыгы, көнкүрше. **1 сәг.**

Күчмә халыкларнын миграциясе һәм аның хужалык итү үзенчәлекләре белән бәйләнеше. **1 сәг.**

Күчмә халыкларнын урман-дала зонасына үтеп керүе. Утраклыкка күчү этаплары һәм төп факторлары:климат, хужалык итү алымнарының үзгэрүе, социаль-экологик кризис-

лар. **1 сәг.**

Күчмә һәм игенчелек культуралары. Аларның үзара мөнәсәбәте проблемасы. **1 сәг.**

2. Идель-Урал төбәге. – (5 сәгать).

Төбәкнен табигый–климат шартлары. **1 сәг.**

Төбәктә кешеләрнен табигый яшәү шартлары (б.э.га кадәр II-I меңьеллык). **1 сәг.**

Климатнын үзгәрүе һәм даланың төньякка җәелүе. **1 сәг.**

Идел буенда игенчелек культурасы усешенен төп этаплары. Шәхәрләшү этаплары. **1 сәг.**

Төбәктә индустриаль цивилизациянен оешуы һәм анын табигатькә (экосферага) булган йогынтысы. **1 сәг.**

Демографик процесслар. – (5 сәгать).

Идель-Урал җирендәге халыкнын структурасы, саны һәм анын үзгәреше. Идел буенда халык утыруның төп дулкыннары һәм аларнын демографик вазгыятькә йогынтысы. **1 сәг.**

Татарлар – этнос һәм субэтнос, демографик сыйфатлау. **1 сәг.**

Татар халкынын саны. Татарстанда һәм Россиянен регионнарында яши торган татарлар. Диаспора. Чит ил дәге татарлар. **1 сәг.**

Татарстаннын демографик хәле. **1 сәг.**

Далаларнын экосистемасы һәм анын демографик процессларга йогынтысы. **1 сәг.**

Геополитик процесслар. – (12 сәгать).

Күчмә халыклар цивилизацияләренен төп сыйфатламасы. **1 сәг.**

«Бөек дала» феномены. **1 сәг.**

Күчмә халыкларнын һәм борынгы утрак цивилизацияләрнен үзара мөнәсәбәте: көндәшлек һәм үзара йогынты. **1 сәг.**

Борынгы күчмә халыклар һәм дәүләтчелек мәсьәләсе. Скифлар, Сарматлар, Һуннар. **1 сәг.**

Урта гасырларнын башлангыч чорында күчмә халыклар империялары: Гуннар дәүләте, Төрки каганлыгы, Авар каганлыгы. **2 сәг.**

Көнчыгыш Ауропада Гуннар дәүләте. **1 сәг.**

Утраклыкка күчү проблемасы һәм дәүләтчелек. Хәзәр һәм Уйгыр каганлыклары, Идел буе Болгарстаны. **2 сәг.**

Күчмә халыклар һәм ислам цивилизациясе. **1 сәг.**

Русьнен бәжәнәкләр һәм кыпчаклар белән үзара мөнәсәбәтләре. **1 сәг.**

«Урманнын Дала белән үзара көрәше» – чынбарлыкмы яисә тарихи уйдырмамы. **1 сәг.**

Милли мәдәният һәм сәнгать. – (4 сәгать)

Борынгы төркиләрнен мәдәният, сәнгать үсеше. **1 сәг.**

Борынгы күчмә халыкларнын сәнгать үзенчәлекләре. Җәнлек сынлы стиль. Идель-Кама төбәгендә бронза, тимер чорларында борынгы сәнгатнен үсеше. **1 сәг.**

Татар халкының мәдәният, сәнгать үсешенен төп этаплары һәм үзенчәлекләре. **2 сәг.**

11 сыйныф – 34 сәг.

Геополитик процесслар. – (13 сәгать.)

Күчмә халыклар дәүләтчелегенең классик чоры: Монгол империясе, Дәшти Кыпчак. **1 сәг.**

Алтын Урда. Эчке һәм тышкы политикасы. **1 сәг.**

Русь һәм Урда, үзара мөнәсәбәтләр тарихы. **1 сәг.**

Мәскәү-Казан мөнәсәбәтләре. **1 сәг.**

Мәскәү патшалыгынын формалашуы һәм татар дәүләтләре. XV-XVIII гасырларда(йозләрдә) татар дәүләтләре: Казан, Әстерхан, Себер, Касыйм, Кырым, ханлыклары, Нугай һәм Зур урдалары. **2 сәг.**

Россия империясында татарлар. Милли-азатлык хәрәкәтенен үзенчәлекләре. Милли үзаң үсеше. **1 сәг.**

XVI-XIX йозләрдә Рәссәй һәм төрки халыклар: хакими-

ятнен яңа системасы урнашу, Идел-Урал төркиләренең XVI-XVIII йозләрдә баш күтәрүләре, Россия империясе чикләрендә төрки халыклар. **2 сәг.**

Татарлар һәм башка төрки халыкларнын XX гасыр башында милли үзбилгеләнүләре. **1 сәг.**

Татарстан АССР төзелү. СССР шартларында автономия статусы һәм Республиканың аны үзгәртүгә булган омтылышы. **1 сәг.**

Татарстан Республикасы: яңа статус, Дәүләт суверенитеты турында декларация,ТР Конституциясе (1992 ел), халыкара мәйданга чыгу. **1 сәг.**

Федерализм һәм «Татарстан моделе» **1 сәг.**

Этнокультура өлкәсе

1. Идел-Урал җирендә этногенез процесслары.
– (4 сәгать)

Идел-Урал җирендә беренче кешеләрнен барлыкка килүе. Археологик культуралар һәм аларны этник (милли) тиңләштерү проблемасы. (Ананьино, Имән Кискә һ.б.). **1 сәг.**

Төбәкнен этнокультуралы күптөрлелеге. Этник һәм раса синкретизмы. Милләтләрнен үзара бәйләнеше,йогынтысы. **1 сәг.**

«Бөек Венгрия» һәм Идел буе фин-угыр халыклары. **1 сәг.**

ТР – этносәяси процесслар. **1 сәг.**

2. Татар этносы – цивилизацион караш. – (6 сәгать)

Татарлар һәм төрки донья(цивилизация.) **1 сәг.**

Татарлар –халык (этнос) һәм халык исеме (этноним). Борынгы татарлар. Татар халкының этногенез процесларынын төп этаплары. **1 сәг.**

Болгарлар, кыпчаклар һәм татар халкынын формалашуы. Угыр-төрк компонентлары. **1сәг.**

Алтын Урда һәм Казан ханлыгында этник процесслар. Этногенезнын төп факторлары. **1 сәг.**

«Экстерриториальлек» феномены һәм татар халкынын

формалашуы. **1 сәг.**

ТР – милли сәясәт, тел сәясәте. **1 сәг.**

Дин һәм рухи мәдәният. – (11 сәгать)

Борынгы халыкларнын дини ышанулары: анимизм (җанландыру), шаманлык, тәңречелек, тотемизм. **1 сәг.**

Тәңречелек: анын дини нигезләре һәм ислам белән үзара мөнәсәбәте. **1 сәг.**

Күчмә халыкларнын диннәр иреген танулары. Күчмәләр һәм монотеистик дингә(бер аллалыкка) күчү мәсьәләсе. **1 сәг.**

Будда дине(буддизм) һәм күчмәләр цивилизациясе. Хәзәр каганлыгында «дин сайлау» мәсьәләсе. **1 сәг.**

Идел Болгарстанында ислам динен кабул итү, аны төбәккә яраклаштыру. Сөнниләр, Хәнәфиләр мәзһәбе. **1 сәг.**

Алтын Урда сәясәтендә исламнын урыны. **1 сәг.**

Россия империясенда ислам дине. «Читдиндәгеләргә»карата сәясәт. Идел-Урал җирендәге халыкларны христианлаштыру этаплары. **1 сәг.**

Җәдитчелек һәм анын төрки-татар җәмгыятен яңартуга йогынтысы. **1 сәг.**

XX гасыр башында татарларда дини реформачылык. **1 сәг.**

Хәзерге Татарстанда дини сәясәт, диннәр арасындагы мөнәсәбәтләр. Исламда традиционализм һәм модернизм. **1 сәг.**

Татар милләтенен формалашуында исламнын урыны. **1 сәг.**

Рекомендуемая литература

Учебные пособия

1. Давлетшин Г.М., Хузин Ф.Ш., Измайлов И.Л. Рассказы по истории Татарстана. (5-6 класс). – Казань, 1994.
2. Фахрутдинов Р. Г. История татарского народа и Татарстана: Учебник для средних общеобразовательных школ, гимназий и лицеев, Ч. 1. - Казань: Магариф, 1995. -255 с.
3. Синицына К.Р. История Татарстана и татарского народа: ч. 2. (вторая половина XVI-XVIII вв.): Учебное пособие для средних общеобразовательных школ, гимназий и лицеев. - Казань: Магариф, 1995. -175 с.
4. Калимуллин А.М. История Татарстана и татарского народа. XIX век. Учебное пособие. Набережные челны. 2000.
5. Султанбеков Б.Ф., Харисова Л.А.., Галямова А.Г. История Татарстана. XX век.(1917 - 1995 гг.) IV часть: Учебное пособие для общеобразовательных заведений. Казань. Хәтер, 1998. 416 с.
6. Атлас истории Татарстана и татарского народа. – Казань-Москва: Изд-во ДИК, Издательский дом “Дрофа”, 1999.

Литература на русском языке

1. Абрамов П.В. Татарская АССР. Казань. 1960
2. Алишев С.Х. Казань и Москва: межгосударственные отношения в XV –XVI вв. - Казань. 1980.
3. Алишев С.Х. Тернистый путь борьбы за свободу. Казань. 1999.
4. Артамонов М.И. История Хазар. Л. 1962.
5. Багаутдинов Ф.Н. По закону 1934 года: репрессии в Татарии. Казань . 1990
6. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения. Т. V. С. 17-192. М.1968.
7. Бартольд В.В. Древнеторкские надписи и арабские источники // Сочинения. Т. V. С.284-311. // М. 1968.
8. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов // Сочинения. Т. V. С. 192-229. М.1968.

9. Белая книга Татарстана. Путь к суверенитету. (Сборник официальных документов). 1990-1995. Казань. 1996

10. Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. М.1991.

11. Валеева-Сулейманова Г. Типология взаимодействия художественной культуры татар в системе “Восток- Запад”. //Tatarica № 1. С. 108-129.

12. Вернадский Г. В. Монголы и Русь. Тверь, М. 1997

13. Вернадский Г. В. Россия в средние века. Тверь, М.1997

14. Волжская булгария и финно-угрский мир. // Finno-Ugrica 1997 № 1. С. 33-53.

15. Газиз Г. История татар. М.1994.

16. Гайнетдинов Р.Б. Тюрко-татарская политическая эмиграция. Начало XX в.- 30-е гг. Исторический очерк. Набережные Челны. 1997

17. Герберштейн С. Записки о Московии. М. 1988.

18. Гиззатуллин И.Г. Защищая завоевания Октября. Центральная мусульманская военная коллегия 1918-1920. М. 1979.

19. Гильманов З.И. Татарская АССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Казань. 1977.

20. Гильманов З.И. Трудящиеся Татарии на фронтах Великой Отечественной войны. Казань. 1981.

21. Гилязов И.А. На другой стороне (коллаборационисты из поволжско- приуральских татар в годы второй мировой войны). Казань. 1998. 252 с.

22. Гмыря Л.Б. Страна гуннов у Каспийских ворот. Прикаспийский Дагестан в эпоху Великого переселения народов. Махачкала. 1995.

23. Голден П.Б. Половцы дикие. // Tatarica № 1. С 13-25.

24. Город Болгар. Очерки истории и культуры М. 1987.

25. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М., Л. 1950.

26. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М. 1967.

27. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. М.1992

28. Гумилев Л.Н. Роль климатических колебаний в истории народов степной зоны Евразии. // История СССР.1967. № 1.

29. Гумилев Л.Н. Хунну в Китае. Три века войны Китая со степными кочевниками III - IV вв. СП б. 1994.
30. Гумилев Л. Н. Хунну. Срединная Азия в древние времена. М. 1960.
31. Давлетшин Г.М. 1990. Волжская Булгария: духовная культура. - Казань. 1991.
32. Давлетшин Т. Советский Татарстан: теория и практика. Лондон, 1974.
33. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII -XIVвв. М. 1985.
34. Ермолаев И.П. Среднее Поволжье во второй половине XVI -XVII вв. Управление Казанским краем. - Казань. 1982.
35. Загидуллин И.К. Перепись 1897 года и татары Казанской губернии. Казань. 2000.
36. Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII-XIV вв.) М. 1966.
37. Из глубины столетий.-Казань: Тат.кн-изд-во, 2000. - 271с.
38. Идегей. Татарский народный эпос. Казань. 1990.
39. Из истории Золотой Орды. Казань. 1993.
40. Ислам в истории и культуре татарского народа. Казань. 2000.
41. Ислам в татарском мире: история и современность. Казань. 1997.
42. Ислаев Ф.Г. Православные миссионеры в Поволжье. Казань. 1999. 128с.
43. История Казани. В 2 ч. - Казань. 1988-1991.
44. История национальной государственности в Татарии. Казань. 1982.
45. История Татарской АССР. Казань 1980.
46. Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар в VI - первой четверти XV в. - Казань. 2000. - 136 с.
47. Кабирова А.Ш. Розовский А.А. История Татарстана: цивилизационная парадигма. // Научный Татарстан 1998. № 2. С. 48-54.

48. Кабытов П.С. Аграрные отношения в Поволжье в период империализма. Саратов. 1982.

49. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. - М. 1997.

50. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии СПб. 1991

51. Кузеев Р.Г. Народы Среднего Поволжья и Южного Урала (Этногенетический взгляд на историю). М. 1992.

52. Литвин А.Л. Без права на мысль: историки в эпоху Большого террора. Очерки судеб. Казань. 1994.

53. Материалы и документы по истории общественно-политического движения среди татар (1905-1917гг.) / Сост. Фахрутдинов Р.Р. - Казань, 1992. 128с.

54. Материалы по истории татарского народа. Казань. 1995.

55. Михайлова С.М. Коршунова О.Н. Традиции взаимовлияния культур народов Поволжья. Казань. 1997, 106 с.

56. Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XIII-XVвв. М. 1983.

57. На стыке континентов и цивилизаций. М. 1996.

58. Насонов А.Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). М., Л. 1940.

59. Нигматуллина Ю.Г. Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литератур. Казань. 1997.

60. Очерки истории татарской общественной мысли. Казань. 2000. 191с.

61. Плетнева С. А. Кочевники средневековья: Поиски исторических закономерностей. М. 1982.

62. Плетнева С. А. Хазары. 2-е изд. М. 1986.

63. Плетнева С. А. Половцы. М. 1990.

64. Похлебкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII -XVI вв. Справочник. - М.: Междунар. отношения, 2000. - 192 с.

65. Рафаэль Хаким. История татар и Татарстана: методологические и теоретические проблемы. Казань. 1999.

66. Суверенный Татарстан. М. 1997. – 304 с.

67. Султанов Ф.М. Ислам и татарское национальное движение в российском и мировом мусульманском контексте: история и современность. Казань 1999. - 236 с.

68. Султанов Ф.М. Татарское национально-освободительное движение: история и современность. -Казань. 2000.

69. Тагиров И.Р. История национальной государственности татарского народа и Татарстана. Казань. 2000

70. Татарский энциклопедический словарь. - Казань. 1999.

71. Файзрахманов Г.Л. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. Казань. 2000. 188 с.

72. Фахрутдинов Р.Г. Очерки по истории Волжской Булгарии.М.1984

73. Фахрутдинов Р.Р. Татарский либерализм в конце XIX -начале XX вв. (Очерки политической истории). Казань. 1998. 274 с.

74. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М. 1973.

75. Фукс К. Казанские татары в этнографическом и статистическом отношениях. Казан. 1991.

76. Хайрутдинов А. Г. Наследие Муса Джаруллаха Бигиева. Сборник документов и материалов. Ч.2. - Казань. 2000. 90 с.

77. Халиков А.Х. Древняя история Среднего Поволжья. М. 1969.

78. Халиков А.Х. Татарский народ и его предки. Казань, 1989.

79. Халиков Н.А. Хозяйство татар Поволжья и Урала. Казань, 1995.

80. Халикова Е.А. Magna Hungaria. // Вопросы истории 1975. №7 С. 37-42.

81. Хузин Ф.Ш. Волжская Булгария в домонгольское время (X - начало XIII веков). Казань. 1997.

82. Этнополитические аспекты самосознания булгар X-XIII вв. // Панорама-Форум 1996 -№ 1(4). С. 97-133.

83. Юзеев А.Н. Татарская философская мысль конца XVIII - XIX веков. Казань, 1998.

Татар телендәге әдәбият

1. Абдуллин Я.Г. Җәдитчелек хәрәкәте. //Мирас. 1994. - №11-12. - 1995. - №№ 1-4.

2. Атлуаси Һ.М. Себер тарихы. Сөенбикә. Казан ханлыгы (Тарихи әсәрләр). - Казан: Татар.кит.нәшр., 1992. - 448 б.

3. Баттал Г.А. Казан төркиләре. Тарихи язмалар. - Казан: Татар.кит.нәшр., 1996. - 192 б.

4. Баттал-Таймас Г. Муса Ярулла Биги: Тормышы, эшчәнлеге вә әсәрләре. - Казан. 1997. -55 б.

5. Бертуган Бубыйлар һәм Иж-Бубый мәдрәсәсе: Тарихи-документаль җыентык. Казан. 1999. 240 б.

6. Вәлиди Әхмәд-Зәки Кыскача төрек-татар тарихы. - Казан: Татар.кит.нәшр., 1992. - 181 б.

7. Вәлиев Р.К. Болак арты республикасы. Казан. 1999. 160 б.

8. Гобәйдуллин Г. Тарихи сәхифәләр ачылганда. Казан 1989. 257 б.

9. Дәүләтшин Г.М. Төрки-татар рухи мәдәнияты тарихы. - Казан: Татар.кит.нәшр., 1999. - 512 б.

10. Исламов Р.Ф. Алтын Урда һәм мәмлүкләр Мисыры: язма мирас, мәдәни багланышлар. Казан. 1998.

11. Максуди С. Дәүләт Думасында сөйләгән нотык. // Мирас. 1994. №3.

12. Мөхәммәди Ә. Һуннар һәм Туран язмалары. Казан. 2000. 124б.

13. Ризаэтдин Фәхретдин Казан ханнары. Казан. 1995. 198 б.

14. Ризаэтдин Фәхретдин Болгар вә Казан төрекләре. - Казан. 1993. - 287 б.

15. Сибгатуллина Ә. Нәкышбәнди суфи тарикате. // Мирас. 1997. №7.

16. Татарстан Республикасында тел сәясәте: Документлар һәм материаллар: 20-30 нчы еллар. Казан. 1998. 207 б.

17. Таһиров И.Р. Бәйсезлек баскычлары. Казан. 1994

18. Таһиров И.Р. Инкыйлаб һәм татарлар. //Мирас. 1996. № Сборник статей

19. Усманова Д.М. Милләт Мәҗлесе тарихы (чыганакларда). //Гасырлар авазы. 1996. № 1-2.

20. Федерализм: дөньякүләм үлчәмнәр һәм Россия үлчәмнәре. Казан. 1994.
21. Фәхретдиннов Р.Г. Татар тарихы. - Казан: Мәгариф, 1999. - 11 б.
22. Халиков А.Х. Беренче дәүләт. Болгар иле. Казан. 1991. 216 б.
23. Хуҗин Ф. Биләр -олуг шәһәр. Яр Чаллы. 1997. 68 б.
24. Шиһабетдин Мәрҗани Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. Казан. 1989. 415 б.
25. Әмирханов Р. Алтын Урда һәм вөждан иреге. // Мирас. 1993. №8.

Программа по истории татарского народа и Татарстана

на русском и татарском языках

Оригинал макет – Зигангареева Л.М.
Отпечатано в множительном центре
Института истории АН РТ
Заказ № Тираж экз.
Сдано в набор 20.03.2003 г.
г.Казань, ул. Кремлевская, 10/15
тел. 92-91-04, 92-84-82